

זכויות האדם
בישראל
תמונת מצב
2003
יולי 2002 – יוני 2003

נעמה ישובי

האגודה לזכויות האזרח בישראל

תודה ל:

עו"ד רחל בנוימן, עו"ד דן יקיר, עו"ד דורי ספיבק, דובית אטר, מרים לידור, עו"ד באנה שוגרי-בדארנה, עו"ד לילה מרגלית, עו"ד שרון אברהם-ויס, עו"ד נעה שטיין, עו"ד עודד פלר, טל דהן, פיראס עלמי, יואב לפ. **על הערותיהם החשובות ועל תרומתם לדו"ח.**

© כל הזכויות שמורות.

האגודה לזכויות האזרח בישראל (2003)

משרדי האגודה לזכויות האזרח בישראל

מרכז ארצי: ת"ד 35401 ירושלים 91352, טל': 6521218-02, פקס: 6521219-02

תל-אביב: רח' נחלת בנימין 75 תל-אביב 65154, טל': 5608185-03, פקס: 5608165-03

חיפה: שד' הנדיב 9 חיפה 34611, טל': 8348876-04, פקס: 8348878-04

דואל: mail@acri.org.il

אתר אינטרנט: www.acri.org.il

פתח דבר

במגילת העצמאות הובטח כי מדינת ישראל תשקוד על פיתוח הארץ לטובת כל תושביה; תהא מושתתת על יסודות החירות, הצדק והשלום; תקיים שוויון זכויות חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה בלי הבדל דת, גזע ומין; תבטיח חופש דת, מצפון, לשון, חינוך ותרבות; תשמור על המקומות הקדושים של כל הדתות; ותהיה נאמנה לעקרונותיה של מגילת האומות המאוחדות.

כיום, במלאת למגילה חמישים וחמש שנים - לא חירות, לא צדק ולא שלום; לא שוויון זכויות חברתי ולא שוויון זכויות מדיני; לא חופש דת ולא חופש מצפון; בוודאי ובוודאי שלא נאמנות לעקרונותיה של מגילת האומות המאוחדות.

אנו מבקשים במסמך זה להתריע מפני מגמות וצעדים, אשר מצטברים לרוח רעה מדאיגה ומסוכנת. פעולות הממשלה הזו מערערות את היסודות של דמוקרטיה ושל סולידריות חברתית במדינת ישראל. אבני היסוד של זכויות אדם במדינה.

הממשלה הזו אמנם אינה נושאת לבדה באחריות להידרדרות. היא ממשיכה ואולי משלימה, ביתר שאת, מגמה שנמשכת זה שנים אחדות, ועיקריה: פגיעה בזכויות המיעוט הערבי וערעור על מעמדה של מערכת המשפט כמגן הדמוקרטיה; הפרטה גורפת, המעדיפה את רווחי המעטים על פני רווחת הרבים; פגיעה אנושה בכל מערך השירותים החיוניים לאזרחים - בבריאות, בדיוור, בחינוך ובביטחון סוציאלי - פגיעה קשה בתעסוקה ואף בזכויות העובדים להיאבק על תנאי העבודה והפרישה. דה לגיטימציה של יריבים פוליטיים במחיר ויתור על עקרונות דמוקרטיים בסיסיים כמו חופש הביטוי ושוויון בפני החוק; כל זה - בתוך גבולות המדינה. ואילו מחוצה לה - שלילה מוחלטת של זכויות אדם ופגיעה חסרת-תקדים בחפים מפשע.

על כל אלה ועוד - בדפים הבאים.

זכויות חברתיות

מימוש זכויות חברתיות משמעותו שהמדינה - כנאמן של הציבור - מקבלת על עצמה את האחריות לפרוש רשת מגן לרגלינו ולהבטיח שלא נתדרדר לחיים בתנאים המאיימים על הקיום בכבוד אנושי. רוב הממשלות בישראל פעלו - במידה זו או אחרת - מתוך מחויבות למדינת רווחה, שבה ניתנים שירותי רווחה אוניברסליים. כלומר, הממשלה קיבלה על עצמה את האחריות להבטיח את רווחתם של כלל האזרחים במדינה ולפעול, באמצעות שירותי הרווחה, למניעת מצוקה כלכלית ומחסור.

בהפעלת עיקרון האוניברסליות, המחיל על כלל תושבי המדינה את החובות והזכויות במסגרת הביטוח הלאומי, נמנעת הפגיעה בכבוד, הנגרמת כאשר מגבילים את שירותי הביטחון הסוציאלי, הבריאות ושירותי הרווחה - לעניים בלבד.

בעשור האחרון, וביתר שאת בשנתיים האחרונות, התחלפה המגמה, והממשלה נוקטת צעדים שנועדו לחזק את החזקים ולהניח לחלשים להסתדר בכוחות עצמם. השינוי בגישה משקף את ההבדל בין התפיסה לפיה השלטון מעניק חסדים לעניים, לפי יכולתו ורצונו, לבין תפיסה של מחויבות לזכויות חברתיות, שכל אזרח ותושב זכאי להן, לא פחות מהזכויות האזרחיות והפוליטיות. במלים אחרות - הממשלה, המעדיפה את רווחי המעטים על פני רווחת הרבים, הופכת את השירותים החברתיים מזכות לחסד.

חוק "התוכנית להבראת כלכלת ישראל", שקיבלה הכנסת במאי 2003, הוא הרביעי בסדרת חוקים אשר כרסמו ושחקו בשנתיים האחרונות מערך סיוע ממשלתי רחב היקף, שנועד להבטיח תנאי קיום בכבוד לכול ומימוש סביר של הזכות לבריאות והזכות לחינוך, גם למי שידו אינה משגת.¹

קצבאות המוסד לביטוח לאומי

פרופסור אברהם דורון, החוקר את מדינת הרווחה, מסביר, כי בהקמת המוסד לביטוח לאומי "הכוונה לא הייתה לבנות איזשהו שוויון אוטופי. המטרה של מדיניות הזאת הייתה צנועה יותר. מצד אחד, היא שאפה להבטיח לכל אחד **רצפה של ביטחון סוציאלי**, שכל אדם יוכל לבנות ולהוסיף עליה ובעזרת מאמץ והישג אישיים להשיג תנאי חיים טובים יותר, ומצד אחר, למנוע ירידה מתחת לסף רצפה זו ובדרך זו לקבוע את **גבולות האי-שוויון שהחברה שלנו מוכנה לשאת בקרבה**".²

הניסיון לביטול האוניברסליות בקצבאות, העולה חדשות לבקרים בהצעות הממשלתיות (לגבי קצבאות הילדים ולגבי קצבאות הזקנה), נבלם בינתיים בעקבות ההתנגדות העזה שעורר, אך הכוונה לפגוע בעיקרון זה ממשיכה לאיים על מנגנון הביטחון הסוציאלי במדינה.

דמי אבטלה - בניגוד לתדמית שהממשלה מנסה להדביק למובטלים, רובם אינם בטלנים ולא בחרו לחיות מדמי אבטלה, אלא נדחפו לכך בשל המשבר הכלכלי, שלא הם אחראים לו. למרות זאת התנאים לקבלת דמי אבטלה הורעו מאוד, וכיום אין הם ממלאים את מטרתם - תחליף שכר לתקופה סבירה בעקבות פיטורים. גובה הקצבה קוצץ, משך העבודה הנדרש לפני שרוכשים זכאות לתבוע דמי אבטלה הוכפל, ואילו תקופת הזכאות לדמי אבטלה התקצרה מאוד.

קצבת זקנה הופחתה בשיעור של 4 אחוז והוקפאה לפי ערכה בינואר 2001 עד שנת 2006.

קצבת הסיעוד תקוצץ, ומתוך 118,000 נפש הזכאים לפי חוק הסיעוד זכאותם של 40,000 תקטן בחצי.³ קצבת הסיעוד, לקשישים המעסיקים עובדים/ות זרים/ות, הופחתה ב-3.5 עד 5.5 שעות טיפול.

קצבת הבטחת הכנסה רוקנה מתוכנה. בשנת 2002 קוצץ גובה הגמלה להבטחת ההכנסה בשיעור של 20-23 אחוז לרוב הזכאים, וצומצמו באופן משמעותי הטבות שונות, כגון סיוע בדיר. בסוף חודש יוני 2003 נכנס לתוקף קיצוץ נוסף בגמלאות הבטחת הכנסה, אשר נקבע בחוק ההסדרים במשק לשנת 2003. קיצוץ זה, בגובה של כ-29% בממוצע, פוגע פגיעה קשה בזכות לקיום מינימלי של מקבלי הבטחת הכנסה, שהשתייכו, גם לפני הקיצוץ הנוכחי, לשכבות המוחלשות במדינה. כן בוטלו הפטורים וההנחות, שניתנו עד כה למקבלי הבטחת הכנסה, ובהם: פטורים מתשלומים בעבור שירותי בריאות, פטור מאגרת טלוויזיה, הנחה בתשלומי ארנונה והנחה בתחבורה הציבורית.

בעתירות נגד הקיצוץ בגמלאות, שהגישו לבג"ץ האגודה לזכויות האזרח, התנועה למלחמה בעוני ועמותת "מחויבות", טענו העותרות, כי הקיצוץ בגמלאות ובהטבות השונות שבצדן פוגע פגיעה קשה בזכות לקיום מינימלי בכבוד של מקבלי הבטחת הכנסה. בדיון בבג"ץ, בחודש מאי 2003, הודו נציגי משרד האוצר, כי אין בידם הגדרה למינימום הדרוש לקיום בכבוד וכי בתהליך החקיקה לא הוצגו בפני הכנסת נתונים כאלה ולא נלקחו כלל בחשבון.

הזכות לקורת גג

תוכניות הסיוע הממשלתיות, שנועדו להקל על מציאת פתרונות דיור לקבוצות שאינן יכולות לממן רכישת דירה בכוחות עצמן, צומצמו באופן דרסטי והפכו אף הן מתוכניות רחבות, המכירות בזכותן של כל אזרח ותושב לדיור נאות, לפרוטות-נדבה שמעניקה הממשלה לעניים ביותר:

- הקטנה מתמשכת של הסיוע הממשלתי לרכישת דירה - בשל צמצום ההלוואות הממשלתיות, שניתנו בעבר בתנאים נוחים יותר מתנאי השוק.
- צמצום דרסטי בסיוע הממשלתי המרבי לשוכרי דירות מעוטי יכולת: מסכום של כ-1,200 ש"ח לחודש לסכום של 576 ש"ח לחודש (החל מאפריל 2002).
- ביטול הסיוע הממשלתי לקבוצות חלשות ולרוכשי דירות באזורי עדיפות לאומית, באמצעות ביטול מרכיב המענק במשכנתאות הממשלתיות שניתנו לקבוצות אלו.
- צמצום פתרונות הדיור למשפחות עניות: מלאי הדירות הציבוריות ירד מ-85,000 דירות ל-68,000. כספים שהתקבלו ממכירת דירות לדיירים⁴ אינם מנוצלים לבנייה חדשה ולחידוש מלאי הדירות להשכרה בשכר דירה מסובסד.

הזכות לשירותי בריאות

חוק ביטוח בריאות ממלכתי שנחקק בשנת 1995, נועד להבטיח שירותי בריאות איכותיים לכול, תוך הפרדה בין התשלום לשירות. בשנים האחרונות נשחק סל שירותי הבריאות וחלה עלייה ניכרת בתשלומים, המוטלים על הפרט לצורכי הבריאות שלו - תרופות, טיפולים שונים, טכנולוגיות חדשות, גישה לרופאים מומחים. בוטלו הנחות ופטורים לאוכלוסיות מוחלשות ושירותים רבים הועברו בהדרגה מביטוח הבריאות הממלכתי לביטוחים משלימים העולים ממון רב, באופן שמבטל את ההישג של חוק ביטוח בריאות ממלכתי ומדרדר אותנו למצב של רפואה איכותית לעשירים בלבד.

לראשונה מאז הוחל בישראל ביטוח הבריאות הממלכתי, החליטה הממשלה השנה שלא לדון כלל בהרחבתו של סל הבריאות. החלטה זו העמידה בסכנה מוחשית את חייהם של חולים רבים. הידע הרפואי הולך ומתפתח, תרופות ישנות מוחלפות על

ידי חדשות, יעילות יותר; שיטות טיפול חדשות מפותחות ומחלות, שנחשבו בעבר חשוכות-מרפא, ניתנות לריפוי בעקבות פיתוחן של תרופות חדשות. לעתים מתברר שתרופות, המיועדות לריפוי של מחלה אחת, מתגלות כיעילות לטיפול במחלה אחרת. כדי לאפשר לחידושים רפואיים אלה לסייע לחולים, יש לעדכן מעת לעת את סל שירותי הבריאות. לשם כך הוקמה בישראל הוועדה הציבורית להרחבת סל הבריאות, אשר מכונסת מדי שנה בשנה, כדי לקבוע אלו שירותים ותרופות חדשים ייכללו בסל⁵.

האגודה לזכויות האזרח עתרה לבג"ץ, יחד עם ההסתדרות הרפואית בישראל וארגון צב"י (צרכני בריאות ישראל), וטענה שהחלטת הממשלה פוגעת פגיעה קשה בזכות החוקתית לחיים ולהגנה על הגוף, אשר מעוגנת במפורש בחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו. ההחלטה פוגעת גם בזכות לשוויון, שכן היא מפלה בין חולים במחלות קשות מסוגים שונים, שהתרופות לחלקן כלולות בסל הבריאות בעוד אחרות נעדרות ממנו.

בעקבות העתירה החליטה הממשלה לחדש את דיוני הוועדה להרחבת סל הבריאות ולהקצות בכל זאת כסף לשם הרחבתו של הסל. אלא שהוקצו 20 מיליוני ש"ח בלבד, כעשירית מההקצאה להרחבת סל הבריאות בשנים קודמות. אף הסכום המזערי, שעליו התחייבה המדינה, לא הוזרם עד למועד כתיבת שורות אלו.

פגיעה בהליך הדמוקרטי

כנסת שנבחרה באופן דמוקרטי רשאית לבטל את החוקים שקיבלו הכנסות הקודמות, ולהנהיג מדיניות הפוכה, המבטאת את תפיסת עולמו של הרוב השולט. אלא שבסדרת החוקים הכלכליים שהעבירה הממשלה בשנתיים האחרונות⁶ נעשה הדבר באופן ההופך על פניו את תהליך החקיקה הדמוקרטי. הכרת המחוקק בזכויות נעשתה בהליך חקיקה תקין, אשר כלל דיונים מעמיקים ומושכלים בוועדות הרלוונטיות ובשיתופם של דרגים מקצועיים שונים. הכרסום בזכויות, לעומת זאת, נעשה בדיון מהיר בוועדת הכספים של הכנסת, בעשרות חוקים שהוכנסו ל"סל" אחד, ללא דיון מעמיק בהשלכותיהם של צעדים אלה על המצב החברתי בישראל.

כוונה לפגוע בחופש ההתארגנות של העובדים ובזכות השביתה

לשורת הצעדים הכלכליים הקיצוניים במסגרת התוכנית הכלכלית של הממשלה ("התוכנית להבראת ישראל") נוסף ניסיון לכבול את ידיהם של הנציגים הנבחרים של העובדים ולקבוע כי ארגוני עובדים יורשו לשבות רק אם השיגו תמיכה מרוב חבריהם בהצבעה חשאית. ועדת השרים לענייני חקיקה החליטה לתמוך בהצעת חוק פרטית, שהגישו ח"כ רוחמה אברהם וח"כ יורי שטרן, ולאחר ששר הרווחה, זבולון אורלב, ערער על ההחלטה התקיים ב-14.7.03 דיון במליאת הממשלה ובסופו הוחלט להקים ועדת שרים, שתדון בעניין הגבלת זכות השביתה ותגיש המלצות לממשלה בתוך שבועיים.

שביתה היא מוצא אחרון בידיהם של ארגוני עובדים כשהם נאבקים על תנאי עבודתם ונציגיהם הנבחרים הגיעו למסקנה שאפסו הסיכויים להגיע לפתרון מוסכם עם המעסיקים. זכותם של עובדים להתארגן ולשבות מוכרת במשפט הישראלי ובאמנות בינלאומיות שישראל חתומה עליהן ומחויבת לפיהן. הטענה של מציעי החוק, שהחלטה על שביתה בידי ועדי העובדים אינה דמוקרטית, כמוה כטענה שקבלת חוק בידי חברי הכנסת אינה דמוקרטית ולכן יש לקבל כל חוק במשאל עם.

מדינות שהגבילו שביתות במגזר הציבורי ואף אסרו אותן, המירו אותן בכלי חלופי: בוררות חובה. רק לפני שנים אחדות ויתרו הרופאים בהסכמה על זכות השביתה למשך 10 שנים בתמורה להתחייבות של הממשלה לבוררות בחילוקי דעות בינה לבינם. לא עבר זמן רב והממשלה הפרה את התחייבותה כלפיהם.

תנאי הכליאה בבתי הסוהר ובבתי מעצר

במסגרת התוכנית הכלכלית החליטה הכנסת בסוף חודש מאי 2003 - ביוזמת משרד האוצר - להטיל על השר לביטחון פנים ועל שר האוצר לפעול לבניית מתקני כליאה חדשים, אשר יוקמו וינוהלו בידי יזמים פרטיים, ולאפשר ליזמים הפרטיים להפעיל סמכויות שלטוניות לשם ביצוע תפקידם. זהו צעד נוסף במסגרת מגמת הממשלה להפריט שירותים חיוניים.

העברת ניהול בתי סוהר לגורמים פרטיים, הפועלים בראש ובראשונה על פי שיקולים כלכליים של רווח והפסד, עלולה להביא לפגיעה חמורה בזכויות האדם הבסיסיות של אסירים, ולכרסום משמעותי ברמת השירותים הבסיסיים שהם מקבלים. גופים אלה עלולים, מצד אחד, לנסות לחסוך בהוצאות תפעול בתי הסוהר, באמצעות צמצום שירותים כגון מזון, גמילה מסמים ושיקום, ובאמצעות העסקת כוח אדם זול. לאור העובדה שאסירים ועצורים נתונים, למעשה, לחסדי כולאיהם, כוח אדם איכותי הוא תנאי הכרחי לשמירה על זכויות האדם בכלא, אולם מאחר שמדובר בגופים פרטיים, תוגבל מאוד יכולתה של המדינה לפקח על הנעשה בבתי הסוהר. הניסיון בארצות אחרות מלמד, שככל שבונים יותר בתי סוהר, כולאים יותר אנשים. אחד הגורמים העיקריים לצפיפות במתקני הכליאה הקיימים, הוא המספר הגדול של העצורים והאסירים במדינת ישראל. מן הראוי להתמודד עם בעיית העומס על ידי צמצום מספר הכלואים, ולא רק על ידי בניית מתקנים חדשים.

תנאי הכליאה בבתי הסוהר בישראל - קשים ביותר: רוב בתי הסוהר שוכנים במתקנים בני עשרות שנים, וזקוקים לשיפוץ מייד; הצפיפות גבוהה ביחס לסטנדרט הקבוע בחוק הישראלי, וגבוהה פי כמה מהסטנדרט הבינלאומי, אסירים ישנים על הרצפה, האוורור בלתי-מספק, קיימים ליקויים סניטריים, אין הפרדה בין מקלחת ושירותים, אין הקפדה על כללי הפרדה בין סוגי כלואים (בגירים וקטינים, עצורים ואסירים ועוד). "חייבי שבי"ס⁷ מוחזקים במתקנים משטרתיים, ללא טיול יומי שהם זכאים לו, שיחות טלפון, ביקורי משפחות ועוד.

לפי מידע, שנמסר לוועדת חוקה, חוק ומשפט של הכנסת במאי 2003, מצוקת מקומות הכליאה, הנמשכת שנים רבות, החריפה בשל הגידול החד באוכלוסיית המדינה ובעיקר בשל עלייה גדולה במספר האסירים הביטחוניים בעקבות העימות בשטחים⁸. שטח המחיה לאסיר בבתי הסוהר בישראל הוא 3 מ"ר. לשם השוואה:

לפי הסטנדרט שקבע האו"ם השטח המומלץ לאסיר הוא 12 מ"ר. באוסטרליה שטח המחיה לאסיר הוא כ-7 מ"ר ובבלגיה - 9 מ"ר. חוק המעצרים הישראלי קובע כי בתאי מעצר שנבנו משנת 1997 ואילך יוקצה לכל עציר שטח מחיה של 4.5 מ"ר לפחות, אך גם הסטנדרט המינימלי הזה אינו מקויים.

בשל המחסור במקומות כליאה ישנים כ-600 אסירים ועצירים על הרצפה. על פי חוק המעצרים קיימת חובה לספק מיטה לכל עצור. לכן מדיניותו של שירות בתי הסוהר היא שכאשר חסרות מיטות אסירים יישנו על הרצפה, כדי שכל עציר, המוחזק בבית סוהר של שירות בתי הסוהר, יקבל מיטה. זו פרשנות מעוותת הנצמדת לנוסח החוק ומתעלמת מרוחו ומהפסיקה בנושא זה, שכן הזכות של עציר לישון על מיטה, הקבועה בחוק המעצרים, נובעת מהזכות החוקתית לכבוד, המעוגנת בחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, ולפיכך תקפה באותה מידה לגבי אסירים, גם אם לא נאמר כך במפורש בחוק.

בג"ץ קיבל עתירה, שהגישה עמותת רופאים לזכויות אדם, בעניין הלנת עצירים בבתי מעצר על הרצפה. ביוני 2003 הוציא צו מוחלט, האוסר על הלנת עציר שלא על מיטה בכל בתי המעצר בארץ. לבקשת השר לבטחון פנים נדחה ביצוע הצו עד סוף מאי 2004 והוא חויב לדווח לבג"ץ כעבור חצי שנה על הצעדים שנקטו לקיום הצו. בעתירה דומה, שהגישה לשכת עורכי הדין, בעניין הלנת אסירים על הרצפה במתקני שירות בתי הסוהר - טרם הסתיים הדיון.

התערערו יסודות הדמוקרטיה

התפיסה הפורמלית של דמוקרטיה מתייחסת רק לאופן קבלת ההחלטות במדינה. מבחינת הדמוקרטיה הפורמלית אין פסול בכך שהמחוקק יעביר חוקים, בהחלטת רוב, הפוגעים בזכויות המיעוט. התפיסה המהותית של דמוקרטיה, לעומת זאת, מתייחסת גם לתוכן ההחלטות המתקבלות, ורואה בהגנת זכויות האזרח עמוד תווך של הדמוקרטיה.

ההגנה מפני פגיעה בזכויות האדם והגבלת כוחו של הרוב לקבל חוקים, הפוגעים בזכויות אדם, נעשית בדרך כלל באמצעות חוקה, או מגילת זכויות, הקובעות זכויות יסוד שבהן אין לפגוע גם בהחלטת רוב. הגוף האמור לבקר את פעולת השלטון, ולהבטיח שאינו משתמש בכוחו ואינו מנצל רוב פרלמנטרי ופוגע בזכויות יסוד ללא הצדקה, הוא בית המשפט. תפקיד זה של בית המשפט מקבל משנה תוקף בהעדרה של חוקה.

נסיגה בתמיכה בערכים דמוקרטיים

תוצאות "סקר הדמוקרטיה", שערך המכון הישראלי לדמוקרטיה ופורסם במאי 2003, מראות שישראל היא בעיקר דמוקרטיה פורמלית, אשר טרם הצליחה לסגל לעצמה את מאפייני הדמוקרטיה המהותית. הסקר מצא, כי בשנים האחרונות ניכרת הידרדרות משמעותית בשיעור התמיכה של הציבור היהודי בישראל בנורמות דמוקרטיות, בכל הרמות: תמיכה כללית בשיטה הדמוקרטית, תמיכה בערכים דמוקרטיים ספציפיים ותמיכה בשוויון זכויות למיעוט הערבי.

בסקר נרשמה התמיכה הנמוכה ביותר בעשרים השנים האחרונות בעמדה שדמוקרטיה היא צורת השלטון הטובה ביותר: רק 77% מהיהודים הסכימו עם עמדה זו, לעומת 90% מהיהודים שתמכו בעמדה זו בשנת 1999. מבין 32 מדינות שלגביהן היו למכון הישראלי לדמוקרטיה נתונים, נרשמה בישראל (יחד עם פולין) הרמה הנמוכה ביותר של תמיכת האזרחים (יהודים וערבים כאחד) בטענה שמשטר דמוקרטי הוא דבר רצוי.

יותר ממחצית מהיהודים (53%) מצהירים שהם מתנגדים לשוויון זכויות מלא לערבים, 77% סבורים שחייב להיות רוב יהודי בהחלטות גורליות, פחות משליש מאזרחי ישראל היהודים (31%) תומכים בצירוף מפלגות ערביות לממשלה, והרוב (57%) סבורים שיש לעודד הגירת ערבים. בכל הסוגיות נרשמה ב-2003 נסיגה דרמטית בתמיכה בנורמות דמוקרטיות לעומת 1999.

אם בעבר - כשנשאלנו היכן ממוקמת ישראל לעומת מדינות אחרות מבחינת ההגנה על זכויות האדם - השבנו שאנחנו "במקום טוב באמצע", הרי הסקר הראה שכמעט בכל המדדים ישראל נמצאת בחצי התחתון של הרשימה: השמירה על זכויות האדם בישראל נמוכה; יש אפליה פוליטית וכלכלית חמורה כלפי המיעוט הערבי; חופש העיתונות הוא על סף ההגדרה של "מדינה חופשית למחצה" ונמצא במגמת הידרדרות; חופש הדת מוגבל מאוד, בהשוואה לדמוקרטיות אחרות; ואי-השוויון הכלכלי-חברתי הוא מהגבוהים במדגם ואף הוא נמצא במגמה של החמרה.

ישראל שונה מדמוקרטיות אחרות. היא מתמודדת עם אתגרים מורכבים מאוד בהשוואה לכל דמוקרטיה אחרת, ונתונה בעימות חיצוני קשה ובמחלוקות פנימיות עמוקות. דווקא משום כך אנו חייבים להיזהר מפני הצדקת צעדים הפוגעים בזכויות בנימוק של מצב חירום בטחוני, כלכלי וחברתי. גם במצב חירום מחויבת המדינה לשמור על זכויות היסוד. הסקר של המכון הישראלי לדמוקרטיה מראה שדעת הקהל מושפעת מאוד ממצב החירום הנוכחי. בשנה החולפת התייצבו על סדר היום הציבורי כמה וכמה הצעות שבעבר נתפסו כ"סהרוריות" אך מקבלות כיום לגיטימציה הולכת וגוברת. הנה כמה דוגמאות.

יישובים ליהודים בלבד

ביולי 2002 החליטה הממשלה לתמוך בהצעה של ח"כ חיים דרוקמן, לתקן את החוק כך שיאפשר למינהל מקרקעי ישראל ולסוכנות להקצות קרקע ליישובים המיועדים ליהודים בלבד. הצעת החוק נועדה להכשיר את הנוהג, שפסל בג"ץ בעקבות עתירת האגודה לזכויות האזרח בפרשת קעדאן.

העיקרון של שוויון בהקצאת משאבים והתייחסות שוויונית של רשויות המדינה לכל אזרח ואזרחית הוא בבסיסה של הדמוקרטיה. פגיעה בעיקרון זה, וקביעה שהמדינה יכולה להתייחס לאזרחים באופן שונה ולהפלות אותם בשל מוצאם, היא פגיעה בלב הדמוקרטיה.

בעקבות ביקורת נוקבת שעוררה ההחלטה, הקפיאה הממשלה את ההצעה באמצעות העברתה ל"ועדה לבחינת חוקי יסוד", בראשות פרופ' יעקב נאמן. עם זאת, התמיכה הלא-מבוטלת, שההצעה קיבלה, מעוררת דאגה.

פסילת מפלגות

בינואר 2003, לקראת הבחירות לכנסת ה-16, החליטה ועדת הבחירות המרכזית (בניגוד לדעתו של יו"ר הוועדה, שופט בית המשפט העליון, מישאל חשין) לפסול את ד"ר אחמד טיבי, ד"ר עזמי בשארה ורשימת בל"ד מלהתמודד בבחירות.⁹ החלטה זו המחישה את הסכנה, שבהפקדת הסמכות לפגוע בזכויות יסוד ראשונות במעלה, כמו הזכות להיבחר והזכות לבחור, בידי גוף פוליטי, השוקל שיקולים מפלגתיים ומונע על-ידי אישים ואינטרסים פוליטיים.

המשמעות המעשית של החלטה זו היא ניסיון להדיר את הציבור הערבי ממוסדות המדינה ומהזירה הפוליטית ועלולה להוביל לתוצאות הרות אסון, שכן היא פוגעת בזכותו של המיעוט הלאומי במדינה להשתתף בשיח הפוליטי ולהשפיע על קבלת ההחלטות בה. גם החלטה זו נבלמה בסופו של דבר, לאחר שבג"ץ ביטל את החלטת ועדת הבחירות, אולם גם כאן יש לראות בדאגה את התמיכה הציבורית בהחלטה.

שלילת אזרחות

הקריאה להדיר את המיעוט הערבי מהשיח הפוליטי מצטרפת לקריאות שנשמעות בקצב הולך ומתגבר, לשלול את האזרחות הישראלית¹⁰ ממי שמוגדר כ"בוגד", "משתף פעולה עם הטרור", מקרובי משפחה של כל מי שקשור ל"מעשה פשע חבלני" ועוד. אין צורך להכביר מילים על הסכנה הטמונה בתהליך זה, שהוא מדרון חלקלק, המוביל לשלילת האזרחות מיריבים פוליטיים ולכינון עריצות של הרוב.

ואכן, המחסום בפני שימוש בסמכות הקיצונית שהחוק הפקיד בידי שר הפנים, סמכות שאין מקבילה לה במדינות נאורות¹¹, נפרץ בספטמבר 2002 כאשר שר הפנים, אלי ישי, חתם על צו מיוחד לשלילת אזרחותו של נהאד אבו קישאק, ערבי ישראלי בן 24, יליד לוד, החשוד שביצע פעילות חבלנית במסגרת תנועת החמאס.

רשויות המדינה זכאיות וחייבות לפעול נגד כל אדם הפוגע בביטחון המדינה ואזרחיה, אך לרשותן עומדים אמצעי אכיפה של המשפט הפלילי. שלילת אזרחות, ובמיוחד כזו המותירה אדם למחוסר-אזרחות, אסורה לפי המשפט הבינלאומי. חומרה מיוחדת נובעת מהעובדה שהאיום לשלול אזרחות מופנה בעיקר כלפי אזרחים ערבים, ולא, למשל, נגד אזרחים יהודים שהורשעו בעברות של בגידה, מכירת נשק או מסירת מידע למדינות אויב (כך, לדוגמה, סירב שר הפנים לשלול את אזרחותו של הרוצח יגאל עמיר). תפיסה זו של האזרחים הערבים בישראל, כאזרחים על-תנאי, מעבירה לתחומי ישראל את משטר ההפרדה, הנוהג בשטחים הכבושים, ומבחין על בסיס אתני-לאומי בין שתי אוכלוסיות החיות בשטח אחד: אזרחים יהודים בעלי זכויות ונתינים ערבים נטולי זכויות.

הגבלת חופש הביטוי

בעקבות התערבות האגודה לזכויות האזרח בוטלו בדצמבר 2002 כתבי אישום שהוגשו נגד עשרה אזרחים ערבים, אשר נעצרו בלוד, בעקבות משמרת מחאה שקטה, שערכו באפריל 2002 נגד פעולות צה"ל בשטחים.¹² לפגמים בהתנהגות המשטרה, אשר פגעה ללא הצדקה בזכותם החוקתית של האזרחים לחופש ביטוי וחופש הפגנה, נוספה ההחלטה להגיש נגדם כתבי אישום בעבירה של התקהלות בלתי חוקית. כתבי האישום קיבלו את אישורו של היועץ המשפטי לממשלה, שאף אישר להוסיף לשניים מהם עבירת המרדה.

במשפט הוכח, בעזרת חומר החקירה, לרבות קלטת וידיאו שצולמה בעת הארוע, שלשוטרים לא הייתה סיבה לחשוד שיופר השלום והסדר הציבורי במקום ולא הייתה להם סמכות חוקית לעצור את הנאשמים. לפיכך, אין מנוס מהמסקנה שכתבי האישום הוגשו אך ורק בשל שיוכם הלאומי של האזרחים.

באותו חודש הודיע שר הפנים על כוונתו לסגור את בטאון התנועה האיסלאמית בישראל, "צאות אל חק ואל-חוריה". הסמכות לסגור עיתון מעוגנת בפקודת העיתונות.¹³ באופן דומה נעשה שימוש באותו חודש בפקודת סרטי הראינוע (אף היא, כמו פקודת העיתונות, שארית בספר החוקים מימי השלטון הבריטי בפלשתינה-א"י), והמועצה לביקורת סרטים אסרה להקרין את הסרט "גינין, גינין". כמו התביעה לפסול את המפלגות הערביות מריצה לכנסת גם הפסילות הללו נועדו להשתיק דעות, המייצגות את הצד הלאומי הפלסטיני בעימות, ליצור דה-לגיטימציה של המיעוט הערבי ולהטיל דופי בציבור הזה כולו כבלתי ראוי לקחת חלק בשיח הפוליטי במדינה.

הדרך להתמודד עם פרסומים פסולים צריכה להיות באמצעות העמדה לדין בהליך פלילי, שבו המדינה תוכיח כי נעברה עבירה, ולא בדרך של מתן סמכות לגוף ממשלתי לסגור את העיתון.

בינואר 2003 חשף העיתונאי ברוך קרא מעיתון הארץ את דבר קיומה המתמשך של חקירה נגד ראש הממשלה בחשד לביצוע עבירות חמורות. בעקבות הפרסום הורה היועץ המשפטי לממשלה להקים צוות חקירה מיוחד שיחקור את הדלפת הידיעה לעיתונאי. הצוות זימן את קרא לחקירה בחשד לשיבוש הליכי החקירה בעצם פרסום המידע.

חקירתו של העיתונאי באזהרה, כחשוד, בדרך שעלולה לאלצו לוותר על החיסיון העיתונאי, היא בעלת "אפקט מצנן" על חופש הביטוי שעלול להרתיע את קרא עצמו, ועיתונאים אחרים, מלמלא את תפקידם העיתונאי כ"כלבי שמירה" של הדמוקרטיה. החיסיון העיתונאי הוא ערובה לתפקודה התקין של העיתונות ולחופש הביטוי בחברה דמוקרטית, ובתור שכזה הוא מהווה אינטרס ציבורי מן המעלה הראשונה.

א-י יישום תוכניות ממשלתיות לפיתוח המגזר הערבי

מאז שנת 1999 צצה ונקברת חליפות תוכנית הממשלה לפיתוח המגזר הערבי. באוקטובר 2000, בעקבות האירועים הקשים ומחאת הציבור הערבי, קיבלה הממשלה (בראשות אהוד ברק) החלטה על הקצאת ארבעה מיליארד ש"ח במשך ארבע שנים, לפיתוח המגזר הערבי. התוכנית נועדה לשפר את תנאי המחיה של האזרחים הערבים ולתקן במידת מה את העוול, שנגרם להם בשל אפלייתם בחלוקת כספי המדינה. היא התמקדה בשלושה אפיקי השקעה עיקריים: פיתוח תשתיות פיסיות - לרבות קידום תוכניות מיתאר, פיתוח שכונות חדשות, בניית מוסדות ציבור והסדרת הטיפול בשפכים; פיתוח כלכלי - לרבות תעשייה, חקלאות ותיירות; ופיתוח ההון האנושי - לרבות הכשרה מקצועית, קידום מעמד האשה וקידום החינוך והתרבות.

פרסום התוכנית התקבל בספקנות בקרב ראשי הציבור הערבי, שכן היא הוכנה ללא שיתוף הציבור הערבי ונציגיו וללא עריכת סקר צרכים, ומשום שהיה ברור כי הסכום שהוקצה לתוכנית הוא בבחינת לעג לרש.

לאחר קבלת התוכנית היא נקברה למעשה במשך כשנתיים, עד שבאוקטובר 2002 שלפה אותה הממשלה, וראש הממשלה, אריאל שרון, אף הודיע על התקדמות במימוש התוכנית. בנובמבר 2002 הגישה החברה המפקחת על ביצוע התוכנית דו"ח, שממנו עלה כי חלק ממשרדי הממשלה לא ניצלו אף את הסכומים הנמוכים שהוקצו לביצוע התוכנית, וכי נותרו בתקציב לשנת 2002, של משרד הבינוי והשיכון, משרד התעשייה והמסחר ומשרד הרווחה, יותר מ-94 מיליון ש"ח בלתי מנוצלים.

האגודה לזכויות האזרח עתרה בשמה ובשם מרכז מוסאווא לזכויות הערבים בישראל והוועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות בדרישה להבטיח העברת הסכומים הבלתי מנוצלים לתקציב השנה הבאה, כדי שלא ינוצלו למטרות אחרות. בדיון בעתירה טענה פרקליטות המדינה כי עדיין אין נתונים מלאים לגבי ניצול תקציב 2002 ורק לאחר שיהיו הנתונים יוחלט אם להעביר סכומים בלתי מנוצלים לתקציב 2003.

במסגרת תוכנית ממשלתית נוספת - "תוכנית לטיפול במגזר הבדואי בנגב"¹⁴ - הקצתה הממשלה 1,085 מיליון ש"ח ל"עידוד מעבר הפזורה ליישובי הקבע ובכלל זה קידום שבעת היישובים הבדואים החדשים עליהם החליטה הממשלה בעבר,

לשיפור רמת השירותים והתשתיות ביישובי הקבע, ובמקביל תפעל בנחרצות לשמירת זכויותיה במקרקעי הנגב ולתגבור אכיפת הדין". תוכנית זו הוכנה אף היא ללא שיתוף הציבור ונציגיו ותוך התעלמות מצרכיו ורצונותיו.¹⁵

יתר על כן, בעקבות עתירה, שהגישה האגודה לזכויות האזרח לפני שלוש שנים, ובה התריעה נגד אפליה בתכנון, שוקדים בימים אלה צוותי תכנון, מטעם משרד הפנים, על הכנת תוכנית מיתאר מחוזית חלקית למטרופולין באר שבע, שאמורה להציע פתרונות תכנון עבור הבדואים בתיאום עימם ותוך התחשבות בצורכיהם. וכך, אותה ממשלה, המתחייבת בפני בג"ץ לפתוח הליך תכנון בתום לב וללא משוא פנים, כדי לתכנן יישובים כפריים עבור האוכלוסייה, קובעת ומתקצבת תוכנית ממשלתית לפינוי תושבים מיישובים שנציגיה שוקדים על הסדרת מעמדם התכנוני.

כמחצית האוכלוסייה הערבית בנגב חיה בשבע עיירות, שהמדינה הקימה, והפכו למוקדי אבטלה ועוני. השאר, כ-75,000 אזרחים ערבים בדואים, מתגוררים מחוץ לעיירות, ביישובים שהמדינה מסרבת להכיר בהם ולהסדיר את מעמדם אף על פי שחלקם הגדול הוקם עוד לפני הקמת מדינת ישראל, והאחרים הועברו למקום מושבם הנוכחי בידי המדינה. התוכנית הנוכחית ממשיכה בגישה פטרונית הכופה על האוכלוסייה הערבית מגורים בעיירות, שהמדינה מתכננת עבורם ללא שיתופם וללא התחשבות באורח החיים ובהרכב הקהילתי של האוכלוסייה הערבית הבדואית בנגב. למרות שהישוב הכפרי הוא אורח החיים המסורתי של הבדואים, ושרובם מעוניינים להמשיכו, לא הוקם ולא הוכר ולו יישוב כפרי עבור הבדואים בנגב מאז הקמת המדינה. לשם השוואה - בתקופה זו הוקמו למעלה ממאה יישובים כפריים יהודיים ועשרות חוות בודדים ליהודים בנגב.

בשנה האחרונה נהרסו בכפרים הבלתי מוכרים 54 מבנים, מתוכם 40 בתי מגורים ומסגד (השאר מבנים חקלאיים ומסחריים), בהשוואה לשמונה בתי מגורים שנהרסו בשנה שלפני כן. כמו-כן, ביום אחד הוצאו כ-150 צווי הריסה לבתים בכפר הבלתי מוכר עתיר/אם אלחיראן שהממשלה רוצה לפנות את תושביו לעיירה המתוכננת מרעית, למרות התנגדותם.

האגודה לזכויות האזרח שותפה פעילה בפורום "ביחד - למען שוויון וצמיחה בנגב" שהוקם בינואר 2003 במטרה להיאבק בתוכנית הממשלתית. הפורום מאגד המועצה האזורית לכפרים הבלתי, שמייצגת את הרוב המכריע של הוועדים המקומיים של הכפרים הבלתי מוכרים בנגב, ארגוני זכויות אדם וארגונים יהודים וערביים המתנגדים לתוכנית.

גם כשמדובר במימוש התחייבויות מפורשות שנתנה הממשלה נוקטות הרשויות סחבת. בתגובה לעתירה שהגישה האגודה לזכויות האזרח ביוני 2000 בדרישה להקים מרפאות ביישובים בדואים בלתי מוכרים בנגב, התחייבה המדינה להקים שמונה מרפאות אך עד היום הוקמו שתיים בלבד והוחל בהקמתה של עוד מרפאה אחת. בדיון שנערך ביוני 2003 מתחו שופטי בג"ץ ביקורת חריפה על הסחבת החמורה שנוקטות רשויות המדינה בהקמת מרפאות ביישובים הבדואים הלא-מוכרים בנגב, וקצבו למדינה ארכה של 60 ימים להשלמת הפעולות הדרושות להקמת ארבע המרפאות.

אזרחות והתאזרחות

במאי 2002 פורסמה החלטת הממשלה להקפיא את כל הליכי ההתאזרחות של בני זוג זרים מ"מוצא פלסטיני", שמשמעה כי בני זוג "ממוצא פלסטיני", לא הורשו להגיש בקשות התאזרחות ולא לשדרג מעמדם במסגרת ההליך המדורג.¹⁶ האגודה לזכויות האזרח עתרה לבג"ץ נגד החלטה זו של הממשלה והעתירה עדיין מתבררת בבית המשפט.

בינתיים הגישה הממשלה לאישור הכנסת הצעת חוק, המעגנת את ההחלטה¹⁷. ההצעה התקבלה בקריאה ראשונה ביוני 2003 והיא נידונה בימים אלה בוועדת הפנים של הכנסת. הצעת החוק קובעת באופן גורף כי לא תינתן אזרחות (או רשיונות ישיבה או התרי שהייה) לפלסטינים תושבי השטחים הכבושים, אשר נישאים לאזרחים ישראלים. ההצעה מנומקת בכך ש"מאז פרוץ העימות המזוין בין ישראל לפלסטינים אשר הוביל בין השאר לביצועם של עשרות פיגועי התאבדות בשטח ישראל, מסתמנת מעורבות גוברת והולכת בעימות זה של פלסטינים שהם במקור תושבי האזור, אשר נושאים תעודות זהות ישראליות בעקבות הליכי איחוד משפחות עם בעלי אזרחות או תושבות ישראלית, תוך ניצול מעמדם בישראל המאפשר להם תנועה חופשית בין שטחי הרשות לישראל."¹⁸

בשל קשרי משפחה ותרבות בין האזרחים הערבים-פלסטינים בישראל לבין האזרחים הפלסטינים בשטחים הכבושים נוצרים באופן טבעי קשרי נישואין בין אוכלוסיות אלה. ההצעה מפלה את אזרחי ישראל הנשואים לפלסטינים ובכך פוגעת בעקרון השוויון. היא פוגעת גם בזכות לחיי משפחה, שהיא זכות יסוד, המוכרת במשפט הבינלאומי ובמשפט הישראלי ומוגנת בחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו. זכות זו כוללת, בין היתר, את הזכות לנישואין ואת הזכות להורות, ונובעת הן מזכותו של כל אדם לכבוד ולפרטיות והן מחשיבותו של התא המשפחתי בחברה האנושית בכלל ובחברה הישראלית בפרט.

הצעת חוק גורפת, המקפיאה את הטיפול בכל הבקשות, חדשות כישנות, פוגעת פגיעה מרחיקת לכת וחסרת הבחנה בזוגות ובמשפחות. לגבי פלסטינים שהתחתנו זה מכבר ורשיון ישיבתם לא יוארך - משמעות קבלת החוק פירוק המשפחה. אין לשלול זכויות ללא בחינה פרטנית של נסיבות המבקשים.

משרד הפנים ביטל את הנוהל שאיפשר לישראלי ולבן זוגו הזר לצאת מישראל, להינשא ולשוב. כאשר בני הזוג יוצאים מישראל, הישראלי צריך לשוב בגפו, להזמין את בן זוגו ולהמתין חודשים ארוכים. לאחרונה נקבע נוהל חדש, המאפשר

את חזרת בן הזוג הזר על ידי הגשת בקשה בקונסוליה הישראלית בחו"ל תמורת הפקדת ערובה גבוהה. משרד הפנים מנצל את העובדה, שלא ניתן להינשא בנישואין אזרחיים בישראל, כדי להרחיק את בן הזוג הזר מישראל.

בדצמבר 2002 האמירו האגרות לטיפול בבקשות התאזרחות בני זוג, פי עשרה (מ-135 ש"ח ל-1,325 ש"ח) והאגרות לטיפול בבקשות הסדרת תושבות בני זוג פי חמישה (מ-550 ש"ח ל-2,325 ש"ח). האגרות המשולמות עבור התאזרחות שאיננה כתוצאה מנישואין - לא השתנו. העלאת האגרות נועדה לצמצם את אפשרותם של בני זוג זרים לקבל מעמד בישראל. האגודה לזכויות האזרח עתרה לבג"ץ נגד העלאת האגרות.

על פי חוק זכאי כל ילד, שאחד מהוריו אזרח ישראלי, לאזרחות ישראלית עם לידתו. בשנה האחרונה הקשיח משרד הפנים את מדיניות מתן האזרחות האוטומטית בעת הלידה, והוא מטיל ספק בהצהרות אבהות של אב ישראלי שבת זוגו אזרחית זרה. פקידי המשרד ממאנים לקבל את הצהרת האבהות של האב הישראלי, ועומדים על המצאת פסק דין הצהרתי שקובע, כי האזרח הישראלי הוא אביו של הילד. לצורך קיום ההליך צריכים האב והילד לעבור בדיקות גנטיות. מדובר בהליך יקר, ארוך ומורכב, ורבים אינם יכולים לשאת בהוצאותיו. לאחרונה הסכים משרד הפנים לקבל הצהרת אבהות מאב ישראלי שנשוי לזוגתו הזרה, ואולם רבים אחרים שאינם נשואים (בין היתר כיוון שאינם יכולים להינשא בישראל) נדרשים לעבור את ההליך המפרך. התוצאה היא שהילד אינו מקבל אזרחות ישראלית ואינו נרשם במרשם האוכלוסין. עוללים רבים הופכים עקב כך מחוסרי אזרחות, "נוכחים-נפקדים", ואינם זכאים לביטוח בריאות ולכיסוי הוצאות טיפולים ובדיקות שכל תינוק זקוק להם. ברבות הימים, בהעדר מעמד מוסדר במדינה, הופכים בעל כורחם שוהים בלתי חוקיים, על כל המשתמע מכך.

ילד שנולד לאם ישראלית ולאב זר מקבל, אמנם, אזרחות ישראלית, ונרשם במרשם האוכלוסין, ואולם לא פעם מסרב משרד הפנים לרשום את אביו של הילד כאביו, מחשש שהאב הזר יבקש לרכוש מעמד בישראל מכוח הורותו לאזרח ישראלי. הילד הופך "מחוסר אב", עובדה הפוגעת בכבודו ומקשה עליו להפנות תביעה למזונות.

שר הפנים אברהם פורז, שנכנס לתפקידו במארכ 2003, יזם מספר שינויים חיוביים, למשל לגבי חיילים בצה"ל שאינם אזרחים ולגבי הורים קשישים של ישראלים, שאינם זכאים לעלות לפי חוק השבות. השר פורז גם הודיע, שבניגוד לקודמו הוא אינו מתכוון לעשות שימוש בסמכותו על פי חוק האזרחות לשלול אזרחות ישראלית מאדם אשר עשה מעשה שיש בו משום הפרת אמונים למדינת ישראל.

יוזמות נוספות של שר הפנים סוכלו בהתערבות היועץ המשפטי לממשלה. בין היתר עוכבו יוזמות השר לפתרון בעיות הומניטריות באמצעות מתן מעמד בישראל לילדים של זרים, אשר התבגרו בישראל; לזרים, אשר נישאו לישראלים והביאו עימם ילדים, ולאחר מכן התפרק קשר הנישואין; לנשים זרות שהחלו בהליך מדורג לקבלת מעמד בישראל והתאלמנו, לפני שההליך הושלם; להוריו של מי ששרת בצה"ל. כמו כן הודיע השר כי יעניק אזרחות למי ש"תורם לחברה הישראלית" (לפי מדיניות זו הוענקה לאחרונה אזרחות לשלושה כדורגלנים). השר פורז הודיע, כי אינו מבחין בין הזרמים השונים ביהדות לעניין תוקף הגיור וכי אין בכוונתו לתת מעמד בישראל למי שהתגייר בישראל רק מתוקף הגיור.

ב-20.5.03 פנה היועץ המשפטי לממשלה, אליקים רובינשטיין, במכתב לראש הממשלה, ובו ביקש, כי ראש הממשלה יקים פורום בראשותו לשם דיון בעמדות שר הפנים¹⁹. בדיון של פורום זה, שהתקיים ב-26 ביוני, בהשתתפות ראש הממשלה אריאל שרון, היועץ המשפטי לממשלה רובינשטיין, השר פורז והשרים אולמרט, אורלב ואלון. בדיון הורה ראש הממשלה לשר פורז לסגת מהמדיניות, שעליה הצהיר בתקופה האחרונה, בעניין מתן אזרחות לילדי עובדים זרים ובעניין מתן אזרחות לא על-פי קריטריון דתי אלא על-פי קריטריונים אזרחיים של תרומה לחברה. שרון קבע, כי כל מי שעבר בארץ גיור אורתודוכסי אמור לקבל אזרחות אוטומטית.

זכויות האדם בשטחים

בשנה השלישית ל"אינתיפאדת אל-אקצה" אנו עדים להידרדרות נוספת מבחינת הפגיעה בזכויות האדם ובמיוחד לפגיעה חסרת-תקדים בחפים מפשע, פלסטינים וישראלים. יותר מ-700 פלסטינים ויותר מ-200 ישראלים קיפחו את חייהם ורבים נפצעו, בשני צדי הסכסוך.²⁰

בשנה החולפת ביצעו ארגונים פלסטיניים פיגועי טרור נגד אזרחים בישראל. אורח החיים של האוכלוסייה האזרחית במדינה שובש ואיכות החיים נפגעה. תחושת האיום מרחפת גם על מי שלא נפגע בעצמו, ומתורגמת, לצערנו, למתן לגיטימציה ציבורית לפגיעה נרחבת באוכלוסייה האזרחית בשטחים הכבושים.

בחרנו השנה להפנות את תשומת הלב לפגיעות אלו, שהפכו לשגרת יומם של האזרחים הפלסטינים בשטחים הכבושים. פגיעות, שרובן נובעות לא מצורך מבצעי כלשהו אלא מגסות ליבם של חיילים, המקבלים מגבוה מסר של זלזול בכבודם, בחירותם ובחייהם של אזרחים פלסטינים חפים מפשע.

האגודה לזכויות האזרח מוקיעה ומגנה כל פגיעה בזכות לחיים, ועל אחת כמה וכמה פגיעה באזרחים חפים מפשע, משני הצדדים. מאבק לאומי אינו יכול להצדיק את התקפות הטרור של ארגונים פלסטיניים על אזרחי ישראל והרג המוני של אזרחים ישראלים. פיגועי הטרור אינם יכולים להצדיק מעשי נקם ואינם פוטרים את ישראל, כמדינה דמוקרטית, מהחובה לשמור על זכויות אדם. המאבק להגנה על זכויות האדם הוא המאבק על דמותה המוסרית של המדינה ושל החברה בישראל. גם בשעת חירום וגם בעת מלחמה מוטלת חובה על הצדדים לסכסוך להגן ולשמור מכל משמר מפני פגיעה באזרחים.

בהצהרות בכירי מערכת הביטחון נאמר שוב ושוב שצה"ל מתייחס בחומרה לפגיעה בחפים מפשע, ועושה מאמצים לצמצם אותה. הפרקליט הצבאי מסר, שטענות או מידע על פגיעה בחפים מפשע נבדקות, נערכים תחקירים יסודיים על ידי קצינים בכירים, שממצאיהם מועברים לבחינת הפרקליטות הצבאית וכאשר קיים חשד להתנהגות פלילית של החיילים המעורבים - נפתחת חקירת מצ"ח²¹. אלא שמנתונים שמסר הפצ"ר עצמו עולה, שבפועל רוב האירועים, ורוב מקרי המוות, אינם נחקרים, בהתאם למדיניותה של הפרקליטות הצבאית, ולפיה אין חוקרים מקרי מוות שאירעו בעת לחימה. הפצ"ר מצדיק מדיניות זו בטענה, שכך נוהגים בצבאות אחרים.

בין ספטמבר 2000 ליוני 2003 נפתחו 362 חקירות מצ"ח על עבירות של חיילי צה"ל בשטחים: 134 חקירות ביחס לעבירות רכוש (גניבה, ביזה, פגיעה ברכוש; 153 חקירות בעניין אלימות; 55 חקירות בעניין ירי, 18 חקירות בנושאים אחרים כגון עיכוב של נשים בהריון במחסום.

46 חקירות (פחות מ-13%) הסתיימו בהגשת כתבי אישום: 23 כתבי אישום בעבירות של רכוש, 14 כתבי אישום בעבירות של אלימות, ושמונה בלבד על תקריות ירי (כל המשפטים עדיין מתנהלים).²²

מחסומים - התעללויות, התנכלויות ומניעת טיפול רפואי

מחסומי הדרכים ברחבי הגדה המערבית והחסימות הפיזיות (קוביות בטון, תעלות, סוללות עפר ועוד) מסביב לכל אחד מהכפרים והערים הפלסטיניות הם מוקדים מרכזיים של הפרת זכויות האדם בשטחים הכבושים. הפגיעה מתחילה בהתנהגות גסה של החיילים במחסומים, ממשיכה בעיכוב מכוניות שעה ארוכה שלא לצורך מבצעי ועיכוב תעודות הזהות של עשרות אנשים סתם כך במשך שעות. לא פעם הופכות ההתנכלויות להתעללות ממש: קאסם עויסאת, סטודנט בן 19 מקלקיליה, העיד שב-30.4.03, בעת שעוכב בידי חיילי צה"ל במחסום סיידא שבאזור טול כרם, חרט אחד החיילים על זרועו צורת מגן-דוד באמצעות שברי זכוכית.²³

מילואימניק ששירת במחסום קלנדיה קבע: "לאחר שבועיים של פשפש בתיקיהם של העוברים והשבים במחסום ולאחר אין-ספור בדיקות של תעודותיהם, הגעתי למסקנה כי אין למחסום קלנדיה כל תכלית וכי הוא מיותר ויש לבטלו בהקדם... נזקו של מחסום קלנדיה רב ואין בו תועלת, במיוחד בהתחשב בכך שלא רחוק ממנו מוצב מחסום א-ראם, שתפקידו למנוע החדרת אמצעי חבלה לירושלים."²⁴

בדיון בוועדת חוקה, חוק ומשפט של הכנסת הביע לאחרונה הפרקליט הצבאי הראשי דאגה מהמתחולל במחסומי צה"ל בשטחים, והוסיף כי ישקול להמליץ לקצר את המשמרות של החיילים במחסומים. ייתכן כי צעד כזה יועיל במקצת אך הבעיה נעוצה, בראש וראשונה, בעצם קיומם של המחסומים (הפצ"ר הכיר בכך שהימצאות חיילים בתוך אוכלוסייה אזרחית גוררת דילמות מוסריות²⁵) ושנית, בגישה פיקודית סלחנית להתנהגות בלתי-נאותה של חיילים כלפי אזרחים פלסטינים.

במארכ 2003 עתרה האגודה לזכויות האזרח בישראל עם עמותת רופאים לזכויות אדם לבג"ץ בדרישה שצה"ל יסיר את החסימות הפיזיות סביב שלושה כפרים באזור שכס (סאלס, דיר אלחטב ועזמוט), אשר המעברים אליהם נחסמו כשנה קודם להגשת העתירה, ומאז 11,000 תושביהם מצויים במצור מוחלט תוך פגיעה חמורה בחופש התנועה שלהם, בזכות לעבוד, בגישה לטיפול רפואי, בזכות לחינוך ועוד. ביולי 2003 דחו שופטי בג"ץ את העתירה לאחר שקבעו כי אף שיכולות להיות חלופות לפיקוח על תנועת אזרחים משכס לכפרים ולמניעת מעבר של מחבלים - הדרך שהצבא בחר בה אינה חורגת ממידת הסבירות והמידתיות. השופטים הדגישו את הצורך לחדד בפני החיילים במחסומים את כללי ההתנהגות הראויים.

אף שרשויות הביטחון התחייבו פעמים רבות, לרבות בפני בג"ץ, כי במקרי חירום יורשו חולים לעבור במחסומים - ואף הוציאו נוהלים מיוחדים למצב כזה - הנוהלים אינם מיושמים ובמקרים רבים נמנע מאנשים הזקוקים לטיפול רפואי המעבר, הן על-ידי מחסומים פיזיים והן על-ידי החיילים במחסומים המאווישים.

המחסומים הפיזיים מונעים מחולים ומיולדות לצאת ממקום מגוריהם מצד אחד ומצד שני מונעים מאמבולנס או רופא להגיע אליהם ולהגיש עזרה. אם אדם בריא יכול איכשהו לעבור את המחסומים הפיזיים, ברור שאישה יולדת, אדם חולה, זקן או תינוק אינם יכולים לעשות זאת. גם מי שיצליח לעבור את החסימות הפיזיות ייתקל עד מהרה במחסומים מאוישים ובחיילים שמונעים - או, "במקרה הטוב" מעכבים - את המעבר, בניגוד לנוהלים האמורים. מבדיקה של עמותת רופאים לזכויות האדם עולה שבמקרים רבים ממתנינים אמבולנסים לבדיקה בטחוניית בין חצי שעה לשעה, עיכוב שעלול להיות הרה-גורל כשמדובר בהגעה לטיפול רפואי, ועל אחת כמה וכמה כשאמבולנס מעוכב כך פעמים אחדות, במחסומים שונים.²⁶

הנה דוגמאות אחדות, של בני אדם שקיפחו את חייהם כתוצאה מעיכוב בקבלת טיפול רפואי:

- רוואן חריזאת, תינוקת בת ארבעה ימים מתברון, מתה ב-14.10.02, לאחר שחיילי צה"ל עיכבו פינוייה לבית החולים.
- עזאם עלאוונה, חולה לב מהכפר עזמוט, נפטר ב-8.12.02, לאחר עיכוב טיפול רפואי, ליד תעלה החוסמת את הכפר.²⁷
- רוקח מכפר סאלס חש בליבו והובל רגלית דרך השדות לכיוון הכביש, שם המתין לו אמבולנס, אך מת בדרך.²⁸
- יולדת ניסתה לעבור מעזמוט לכיוון הכביש, אך החיילים שהוצבו שם מנעו ממנה לעבור. היא ילדה במקום, והולד מת.²⁹

- מוחמד מחמוד אל מסימי ממחנה הפליטים בלאטה, לקה בהתקף לב בעת חיפוש שערכו חיילי צה"ל בביתו ב-24.2.03, ונפטר לאחר שהחיילים עיכבו את הטיפול הרפואי בו.³⁰

התנכלויות והתעמרות

האגודה לזכויות האזרח פנתה לפצ"ר בדרישה לחקור סידרה של התנכלויות של חיילי צה"ל לתושבי כפרים בדרום הר חברון. החיילים הנהיגו באיזור משטר הפחדה וטרור ללא כל הצדקה מבצעית נראית לעין. הם מנעו מחקלאים לעבוד בשדותיהם, הטרידו עוברים ושבים, ערכו חיפושים בבתים בשעות הקטנות של הלילה, תוך זריעת הרס ונוזק רב והפחדת יושבי הבתים. פעמים אחדות נכנסו חיילים לכפר בנגמ"ש, ונסעו ברחבי הכפר כשהם מפעילים סירנה מחרישת אוזניים. במספר מקרים חנה הנגמ"ש לפני אחד הבתים כשנהגו מפעיל את המנוע בעוצמה ויוצר עשן סמיך ורב, המחניק את יושבי הבית ואת סביבתו. "ביקורי" הנגמ"ש מתועדים בכתב, ומקרה אחד של "עישון" סתמי ושרירותי כזה אף תועד בווידיאו. העדר תגובה של רשויות צה"ל, ואי מיצוי הדין עם מתנכלים כגון אלה מעבירים לחיילים בשטח מסר של העלמת עין וגיבוי למעשים, שבינם לבין צרכים בטחוניים אין ולא כלום.

עוצר

מסוף 2002 היו כ-45 אלף בני אדם בעיר העתיקה של חברון נתונים בעוצר במשך כחצי שנה. לאחר מספר שבועות של עוצר מלא, החל צה"ל להכריז על הפסקות של 4 שעות בעוצר מדי 48 עד 96 שעות. עם זאת, נוהל זה לא היה קבוע, ולעתים העוצר התמשך יותר מ-96 שעות ברציפות. לאחר כמה חודשים של עוצר כמעט-מלא הנהיג צה"ל הקלות מסוימות בעוצר, אך לאחר מכן שב והטיל עוצר מלא בכל שכונות העיר העתיקה, והסיר אותו למשך שעות ספורות מדי כשלושה ימים.

אחד הנימוקים, שנתן צה"ל להטלת העוצר בעיר העתיקה של חברון, הוא החיכוכים התדירים בין האוכלוסייה הפלסטינית לבין המתנחלים היהודים. העוצר, יש להדגיש, מפלה את התושבים הפלסטינים לרעה: בעוד שהם אינם

רשאים לצאת מבתיים, התושבים היהודים יכולים להתהלך חופשיים באין מפריע.

כתוצאה מהעוצר המתמשך התושבים היו מובטלים לגמרי מעבודה במשך תקופה ארוכה, ורבים עודם מובטלים מאונס. על פי עדותם, חלק מהמשפחות הגיעו כבר לחרפת רעב. כמו כן נפגעה פרנסתם של תושבים רבים, המתגוררים בשכונות אחרות, שאינן נתונות בעוצר, ואשר מקומות עבודתם מצויים בתחומי העיר העתיקה.

עתירה, שהגישה האגודה לזכויות האזרח לבג"ץ, נגד העוצר הממושך בחברון, נדחתה לאחר שבית המשפט שוכנע שצה"ל שוקל שיקולים ראויים וכי הוא עושה כמיטב יכולתו להקל על התושבים בחברון.

מאז יוני 2003 מוטל בעיר העתיקה של חברון עוצר בסופי שבוע בלבד, למעט הבתים שסמוכים לבתיים של מתנחלים יהודים, הנתונים בעוצר גם בימות השבוע.

מספר שעות העוצר בין 31.5.03-18.6.02³¹

מספר שעות עוצר	עיר/איזור
2,419	רמאללה
4,232	שכם
3,046	ג'נין
4,786	חברון
2,134	קלקיליה
2,597	בית לחם
4,167	טול כרם

השאלה היא אם מוצדק לשתוק את החיים בעיר שלמה, לרתק עשרות אלפי בני אדם לצמיתות לבתיים ולמנוע מהם לעבוד לפרנסתם, ללמוד, לשחק ולנהל קשרים חברתיים. האם, למשל, אם יוכח שהטלת עוצר קבוע על כל תושבי חיפה תפסיק את הפגיעה של תושבי העיר בתאונות דרכים, או שעוצר קבוע על כל תושבי הרצליה יפסיק לחלוטין את פעולתם של סוחרי סמים תושבי העיר - האם אז יהיה מוצדק להטיל עוצר קבוע על הערים הללו?

פלסטינים, הנמצאים מחוץ לבתיהם בזמן העוצר - משום שלא ידעו על הטלתו או מכל סיבה אחרת - עלולים לשלם על כך בחייהם. בכמה מקרים ירו חיילי צה"ל רימוני גז לעבר אנשים, שהיו מחוץ לבתיהם בשעה שהוטל עוצר על האזור. לפעמים נעשה הדבר כדרך להודיע על הטלת העוצר, בלא שקדמה לכך כל הודעה מוקדמת. במקרים אחרים ירו חיילים רימוני גז כדי להעניש אזרחים שלכאורה הפרו את העוצר.³²

כך נהרגו בין יולי לאוקטובר 2002 לפחות 12 בני אדם (רובם ילדים ונערים) מירי חיילי צה"ל על אזרחים, שלכאורה הפרו את העוצר:

- שוכרי פאואק עבד אל-אג' דאוד, בן 10, נהרג בקלקיליה ב-7.7.02.
- עבד א-רחים איבראהים עבד א-רחים טאווייל, בן 40, נהרג בחברון ב-3.8.02.
- חמזה בדאווי, בן 15, נהרג במחנה הפליטים בלאטה ליד שכם ב-5.8.02.
- אחמד אל קוריני, בן 54, נהרג בשכם ב-1.8.02.
- עבד א-סלם סמרין, בן 12, נהרג באל-בירה שבמחוז רמאללה ב-19.9.02.
- בהא סעיד אל-בחבש, בן 13, נהרג בשכם ב-22.9.02.
- ר'ראם מוחמד איבראהים מנאע, בת 14 חודשים, מתה משאיפת גז מרימון שירו חיילים בבאב א-זוויה בחברון ב-26.9.02.
- ראמי א-ברברי, בן 13, נהרג במחנה הפליטים בלאטה שבמחוז שכם ב-30.9.02.
- מוחמד זעלול, בן 12, נהרג במרכז העיר שכם ב-30.9.02.
- מוחמד זיד, בן 15, נהרג בנזלת זיד שבמחוז ג'נין ב-5.10.02.
- עמאר רגיב, בן 15, נהרג במחנה הפליטים עין בית אלמא שבמחוז שכם ב-5.10.02 שאדין אבו היג'לה, בת 60, נהרגה בחצר ביתה שבשכונת רפידיה בשכם, ב-11.10.02.

התעקשותם של בני משפחתה של שאדין אבו היג'לה, שצה"ל יחקור את האירוע שהביא למותה, הובילה כעבור שמונה חודשים לשינוי הוראות הפתיחה באש ולאיסור ירי שמטרתו רק אכיפת העוצר.³³

פגיעה באזרחים תוך כדי התנקשויות

בשנה החולפת (12.6.03-16.6.02) התנקש צה"ל בחייהם של 80 פלסטינים (26 ברצועת עזה והיתר בגדה המערבית). לפחות ב-20 מקרים קיבל צה"ל אחריות להתנקשות. במהלך מבצעי חיסול באותה תקופה נהרגו 90 נשים, ילדים וגברים חפים מכל חשד. למעלה מ-300 בני אדם, חפים מפשע, נפצעו בתקופה זו במהלך פעולות התנקשות. על פי נתונים שפרסם חיל האוויר ביוני 2003, ב-25 עד 30 אחוזים מהמקרים בהם מופעלים מסוקי החיל נגד מבוקשים פוגעים טייסי חיל האוויר בחפים מפשע. באזורים עירוניים שיעור הפגיעה אף גבוה יותר ומסתכם בכמעט מחצית מהמקרים³⁴.

- ביולי 2002 התנקש צה"ל בחייו של איש החמאס סלאח מוסטפא שחאדה. מטוס חיל האוויר הטיל על ביתו, בשכונת אל דרג' בעזה, פצצה, שמשקלה 1000 קילוגרם. מהדף הפצצה התמוטטו על יושביהם בתי-דירות רבים בשכונה. 14 בני אדם נהרגו, בהם אשתו ובתו של שחאדה, ולמעלה מ-150 בני אדם נוספים נפצעו.
- בסוף אוגוסט 2002 ניסה צה"ל להתנקש בחייהם של שני מבוקשים בעיירה טובאס, ליד שכם. מסוקים ירו טילים לעבר מכונית שבה נסעו השניים. מפגיעת הטיל נהרגו חמישה פלסטינים, בהם ילד בן 10 וילדה בת 6. עוד 10 בני אדם נפצעו. המבוקשים לא נפגעו: אחד מהם יצא מהרכב לפני הירי, והשני נמלט לאחר שהטיל הראשון החטיא.
- בתחילת יוני 2003 ניסה צה"ל להתנקש בחייו של עבד אל עזיז רנתיסי, ממנהיגי החמאס בעזה. במהלך האירוע נהרגו אשה ותינוק. יותר מ-20 פלסטינים נפצעו (בהם רנתיסי עצמו), 14 מהפצועים נפגעו באורח קשה.

בימים אלה נידונה בבג"ץ עתירה נגד מדיניות החיסולים, שהגישו הוועד נגד עינויים וארגון Law להגנת איכות הסביבה וזכויות האדם.

"מגן אנושי"

באפריל 2002, במהלך מבצע "חומת מגן" בג'נין, החלו להגיע עדויות רבות על כך, שצה"ל מאלץ אזרחים פלסטינים לשמש לחיילים כמגינים אנושיים: להתלוות אליהם בעת הפעילות הצבאית, ללכת לפניהם, להקיש על דלתות, לפנות חפצים חשודים מהכביש, להורות לאנשים לצאת מבתיהם כדי שהצבא יוכל לעצורם,

לעמוד לפני חיילים בעוד אלה יורים מאחורי גבם ועוד פעולות צבאיות הכרוכות בסיכון ממשי לחייהם. האזרחים, בהם ילדים וקשישים, שנבחרו באופן אקראי, לא יכלו לסרב לדרישות שהפנו כלפיהם חיילים חמושים.

במאי 2002 הוגשה לבג"ץ עתירה בשם עדאלה, בצלם, האגודה לזכויות האזרח וארגונים נוספים נגד השימוש שעושה צה"ל בבני אדם למען השגת מטרות צבאיות. העותרים טענו כי צה"ל מפר את הזכות לחיים, לכבוד ולחירות של אזרחים חפים מפשע. בעקבות הגשת העתירה הוציא צה"ל פקודה, האוסרת על הצבא שימוש באזרחים פלסטינים כ"מגן אנושי", אולם בפועל המשך הנוהג כמימים ימימה.

ב-14.8.02 נהרג נידאל אבו מוחסן, בן 19, תושב הכפר טובאס, לאחר שחיילים הורו לו לגשת לביתו של נאסר ג'ראר פעיל חמאס ולהוציא את ג'ראר מביתו. כאשר ניגש אל הבית, נורה מוח'סן בידי ג'ראר. בעקבות זאת הוציא בג"ץ ב-18.8.02, לבקשת העותרים, צו ביניים, האוסר על צה"ל להשתמש ב"מגינים אנושיים". אלא שצה"ל הפר את האיסור והמשך בנוהג הפסול³⁵.

ב-5.12.02 הודיע צה"ל לבית המשפט שהוא מתנגד לשימוש במגינים אנושיים אך הציג פקודה חדשה בדבר נוהל מבצעי, המאפשר להסתייע בתושב מקומי פלסטיני בעת פעילות למעצר מבוקשים, "לצורך מזעור הסכנה לפגיעה באזרחים תמימים ובמבוקשים עצמם (אפשרות למעצרים בלא שפיכות דמים). ההסתייעות בתושב המקומי מיועדת לתת אזהרה מוקדמת לתושבי הבית על-מנת לאפשר לחפים מפשע לעזוב את המבנה ולמבוקשים להסגיר את עצמם, לפני שיהיה הכרח לנקוט בהפעלת כוח, אשר עשויה לסכן חיי אדם"³⁶. הפקודה מתנה את השימוש בנוהל, בהסכמת האזרח הפלסטיני לסייע לחיילים, ובכך, שעל פי שיקול דעתו של המפקד הצבאי בשטח, לא נשקפת סכנה לאזרח הפלסטיני.

ב-21.1.03 התיר בג"ץ להפעיל את הפקודה החדשה. במסגרת הדיון בבג"ץ ביולי 2003 הגישו העותרים תצהירים המראים, כי צה"ל מתעלם מהתנאי בדבר העדר סכנת חיים, וכי התנאי בדבר "הסכמת" האזרח הפלסטיני הוא חסר-משמעות.

החינוך לדמוקרטיה ולזכויות האדם

כפי שתיארנו בדו"ח זה, החברה הישראלית (ומערכת החינוך כאספקלריה שלה) מתקשה להתמודד עם שוויון ושונות. אנו מבקשים להפנות את תשומת הלב ללקח חשוב מהממצאים בדבר התערערות היסודות הדמוקרטיים: יש לנטוע בתוכניות החינוכיות - מן המפגש הראשון עם הילד בגיל הגן ועד לסיום לימודיו בתיכון - ערכים דמוקרטיים ובראשם תפיסה מוסרית של כבוד לזכויות אדם. על מערכת החינוך לשמש דוגמה להתמודדות ראויה עם שונות מכל סוג - עדתית, לאומית, מגדרית, מעמדית או אידיאולוגית.

בשנת 1995 מינה שר החינוך, התרבות והספורט, פרופ' אמנון רובינשטיין, צוות היגוי, בראשות פרופ' מרדכי קרמניצר, במטרה לפתח תוכנית מקפת להנחלת האזרחות לתלמידים כיסוד ערכי והתנהגותי משותף לכל אזרחי המדינה. בדו"ח שהגיש הצוות הודגשה אחריותה של מערכת החינוך "ליצירת מחויבות למשטר דמוקרטי ולהפנמת תפישת עולם של זכויות אדם כנחלת כל בני האדם" והובהר הקשר בין המחויבות הזו לבין חוסנו של המשטר הדמוקרטי. הצוות ציין גם כי מדובר במשימה ממלכתית שצריכה להינתן לה עדיפות ברורה בכל הרמות: המדיניות, התכנון, הרמה היישומית והקצבת המשאבים.

בשנת 1996 הוקם במשרד החינוך מטה ליישום דוחו"ת שנהר-קרמניצר.³⁷ המטה אמור לרכז ולקדם תפיסה מערכתית ותוכניות לימודים ספציפיות להנחלת הערכים לפי שני הדוחות ובמיוחד - לפעול באופן נמרץ לשילוב הערכים הללו בכל תחומי הלימוד, לאורך כל שנות הלימודים, בין היתר באמצעות השתלמויות למורים. בדיקה שערכנו העלתה כי "מטה קרמניצר-שנהר" צומצם במידה ניכרת והוא עוסק כיום כמעט רק בהשתלמויות בתחום המורשת היהודית. בתחום החינוך לדמוקרטיה קוצצו התקציבים באופן שהותיר אותו נטול כלים.

- מזה שנתיים לפחות לא קיים מטה קרמניצר-שנהר כנס בנושא דמוקרטיה, לעומת שני כנסים גדולים בנושא מורשת, שהתקיימו במאי 2001 וביוני 2003.
- בעוד שבתחום המורשת הוקצתה שעת לימוד נוספת לכל תלמידי חטיבות הביניים, בכל המגזרים (חינוך ממלכתי, ממלכתי דתי וערבי), בתחום החינוך לדמוקרטיה הופנו מעט המשאבים הקיימים ללימודי אזרחות כתחום-דעת. בין 900 ל-1400 שעות, שנועדו להטמעת הערכים הדמוקרטיים בתחומי לימוד שונים ולהפנמת החוויה הדמוקרטית, באמצעות תהליכים בית-

ספריים ומעורבות קהילתית - הועברו ממטה קרמניצר שנהר למפקחת על לימודי האזרחות ומנוצלים ללימודי אזרחות ולתגבור תחום זה בכתות ח'.

בהעדר תפיסה מערכתית ומדיניות ממלכתית לגבי החינוך לערכים בכלל ולגבי החינוך לדמוקרטיה בפרט, פעולות שנעשות במערכת החינוך בתחום החינוך לדמוקרטיה הן לרוב פרי יוזמה מקומית של צוותי בתי הספר. וכך, בעוד שבחדרי המורים ובהנהלת משרד החינוך מרבים לדבר על מחויבות לזכויות אדם, המחויבות הזו אינה מקבלת ביטוי בשטח. פרחי הוראה ומורים אינם מתוודעים לזכויות אדם ואין הבנה של עקרונות התפיסה, סוגי הזכויות (וזכויות ילדים בהן) והקשר בין זכויות אדם לדמוקרטיה. מורים נטולי מודעות וחשיפה לתחום חשים מאוימים על-ידי הרעיון של "זכויות" ונוטים להתנות קבלת זכויות במילוי חובות. מתוך חשש שדיון והעלאת סוגיות הקשורות לזכויות האדם והילד עלולים לערער את מעמדו של המורה, ומתוך השקפה מוטעית שדיון בזכויות אדם הוא ביטוי להזדהות עם צד כזה או אחר של המפה הפוליטית, מעדיפים אנשי חינוך להימנע מעיסוק ומדיון בזכויות אדם בכלל, ובזכויות ילדים ותלמידים בפרט. מורים רבים גם נמנעים מלממש בכיתה זכויות יסוד כמו שוויון, כבוד, חופש הביטוי והליך הגון.

על פי סקר דעת קהל בקרב מורי ישראל המתפרסם בכתב העת "פנים" (גיליון אביב 2003), 82% בקרב המורים חושבים שצריך לעסוק יותר בנושאים חברתיים ו-59% חושבים שצריך להקדיש יותר זמן לנושאים אקטואליים. לא נשאלה בסקר השאלה מדוע, אם כך, לא עוסקים בכך. להערכתנו, הפער בין העניין בעיסוק בתחומים אלה לעצם העיסוק נובע מהעדר מיומנויות מקצועיות להעברת התכנים לכיתת הלימוד ומשיך הנושא לאחריות המורה לאזרחות, באופן שלכאורה "פוטר" את שאר הסגל החינוכי מעיסוק בנושא.

מחלקת החינוך של האגודה לזכויות האזרח מציעה השתלמויות מגוונות לאנשי חינוך ובהן, בין היתר: העשרה בנושאי זכויות האדם; הקניית מיומנויות מעשיות להתמודדות עם סוגיות אקטואליות ועם דילמות הנוגעות לדמוקרטיה בבית הספר; דיון בשאלות של זכויות וחובות בבית הספר, מקומו של המורה כאדם בעל זכויות וזכויותיהם של תלמידים, הורים ועובדים בבית הספר.

- 1 קדמו לו חוק ההסדרים לשנת 2002, החוק בדבר תוכנית "חומת מגן כלכלית" וחוק ההסדרים לשנת 2003. לביקורת מפורטת על התוכנית הכלכלית ראו: הסתייגויות האגודה לזכויות האזרח באתר האינטרנט של האגודה www.acri.org.il/hebrew-acri/engine/story.asp?id=629 וכן אתר האינטרנט של מרכז אדוה www.adva.org.
- 2 אברהם דורון, בזכות האוניברסליות, האתגרים של המדיניות החברתית בישראל, מועצת בתי הספר לעבודה סוציאלית בישראל, הוצ' מאגנס, ירושלים תשנ"ה. ע' 28 (ההדגשות אינן במקור).
- 3 רות בן-ישראל וגיא מונדלק, הערות והארות על התוכנית הכלכלית המוצעת, דברים שנישאו בערב עיון שנערך ב-1.4.03. פורסמו באתר האינטרנט של מרכז אדוה.
- 4 במסגרת המבצעים השונים למכירת דירות לדיירים בדיור הציבורי נרכשו עד יוני 2003 – 16,000 דירות.
- 5 בעבר מתחו ראשי מערכת הבריאות בישראל ביקורת קשה על דבר עדכנונו של סל הבריאות רק אחת לשנה, בעוד חולים במחלות קשות ממתנינים חודשים ארוכים לדיון באישור התרופות, בהן תלויים חייהם.
- 6 ראו הערה 1 לעיל.
- 7 "חייבי שב"ס" הם עצורים עד תום ההליכים ושפוטים, המוחזקים בבתי-מעצר משטרתיים ואף בתחנות משטרה, בתנאים גרועים ובצפיפות קשה. בתי המשפט החליטו שעצורים אלה זכאים לתנאים שמקבלים אסירים במתקני שב"ס, אך הדבר אינו מתקיים.
- 8 מספר האסירים הבטחוניים במתקני שירות בתי הסוהר עלה מ-800 באוקטובר 2000, ל-2,500 במאי 2003. במתקני החקירות של שירות הביטחון הכללי הוחזקו במאי 2003 - 200 נחקרים, באוקטובר 2000 לא הוחזק אף נחקר במתקנים אלה.
- 9 ועדת הבחירות פסלה גם את רשימתו של משה פייגלין ובג"ץ אישר את הפסילה. הוועדה סירבה לפסול את רשימתו של ברוך מרזל ובג"ץ דחה ערעור על ההחלטה.
- 10 מכוח סעיף 11 לחוק האזרחות, המתיר לשר הפנים לשלול אזרחות ממי ש"הפר אמונים".
- 11 נסיונות חוזרים ונשנים לשנות את החוק כך שהסמכות לשלול אזרחות תהיה בידי בית משפט – נכשלו עד עתה.
- 12 בעת משמרת המחאה עמדו 11 אזרחים, ביניהם קטין, כשהם נושאים שלטים, מבלי שקראו קריאות כלשהן. דקות אחדות לאחר שנאספו, כשמספר האנשים במשמרת אינו עולה על 15 איש, הגיעו למקום שוטרים ממשטרת לוד, הכריזו שההפגנה אינה חוקית וביקשו מהמפגינים להתפזר. משסירבו להתפזר, החלו השוטרים לבצע מעצרים.

¹³ בבג"ץ תלויה ועומדת עתירה, שהגישה האגודה לזכויות האזרח, בדרישה לביטול פקודת העיתונות, במארכ 2002, בהמשך לעתירה קודמת משנת 1996.

¹⁴ החלטת ממשלה מס. ערב/1 של ועדת שרים לענייני המגזר הלא יהודי מיום 9.4.03 אשר צורפה לפרוטוקול החלטות הממשלה וקיבלה תוקף של החלטת ממשלה ביום 14.04.2003 ומספרה 216 (ערב/1).

¹⁵ האגודה לזכויות האזרח פנתה אל ראש הממשלה והשרים במכתב, שבין השאר מתריע נגד הדרת אוכלוסייה זו מהחלטות המעצבות את עתידה ובקשה לשתפה בגיבוש התוכנית. בתשובה למכתב כתבה השרה ציפי לבני, הממונה על ביצוע התוכנית בממשלה הקודמת, כי היא נפגשה בנפרד עם ראשי הראשויות כנציגים הנבחרים במגזר הבדואי. משמעות דבריה היא התייחסות אל כל המתגוררים בכפרים הבלתי מוכרים כאל אנשים שקופים, ואי-שיתופם בתוכניות המיועדות לעצב את גורלם. הדבר שקול להתייעצות עם תושבי באר שבע כדי לפתור את הבעיות של שדרות ולראות בכך שיתוף שיווינו של תושבי שדרות בעיצוב גורלם. השר אהוד אולמרט, הממונה בממשלה הנוכחית על ביצוע התוכנית, הבהיר כי לא התייעצו עם התושבים בהכנת התוכנית, מפני שהיה ידוע מראש שהללו יתנגדו. גישה דומה ביטאה מנכ"לית משרד החינוך, רונית תירוש, אשר בפגישה בעניין הרשות לחינוך הבדואים התחייבה, בין השאר, שראש רשות החינוך לבדואים "יהיה רק יהודי". הפגישה התקיימה בעקבות התחייבות שמשד החינוך בפני בג"ץ להעביר את יושב ראש הרשות לחינוך הבדואים, מר משה שוחט, מתפקידו.

¹⁶ עד מאי 2002 פעל נוהל, שלפיו בני זוג זרים הנישאים לישראלים רשאים להיכנס להליך התאזרחות מדורג, אשר בסופו יוכלו לקבל אזרחות בישראל. הליך ההתאזרחות אורך לכל הפחות ארבע שנים וחצי, ובמהלכו נדרשים בני הזוג להוכיח את כנות נישואיהם וכן נבחנת כל מניעה בטחונית או פלילית, הקשורה בבן הזוג המוזמן. לפי הנוהל - לבני זוג פלסטינים, תושבי השטחים הכבושים, ניתן בתחילת ההליך היתר לשהייה בישראל על ידי מפקד האזור ובהמשך נותן להם שר הפנים רישיון לישיבת ארעי לפי חוק הכניסה לישראל לתקופות קצרות של שנה כל אחת, כאשר בכל אחד משלבי ההליך נעשית בחינה מחדש של המשך קיומו של התא המשפחתי המאוחד והעדד מניעה פלילית או ביטחונית למתן מעמד בישראל לאדם הספציפי.

¹⁷ הצעת חוק האזרחות והכניסה לישראל (הוראת שעה) התשס"ג – 2003.

¹⁸ משרד הפנים מסר לאגודה, בתשובה לפנייה, כי במהלך השנים 1999-2002 היו עשרים בני זוג, שעברו הליך התאזרחות, מעורבים בפגועים.

- 19 יש לציין כי התערבות היועץ המשפטי לא נשענה על טיעונים משפטיים אלא על אי-נחת מעמדותיו הערכיות של השר בעניינים של הגירה ומעמד בישראל.
- 20 לנתונים מפורטים על הרוגים ישראלים ופלסטינים, בשטחים ובישראל, ראו אתר האינטרנט של בצלם: www.btselem.org.
- 21 מכתבו של הפצ"ר, אלוף מנחם פינקלשטיין, לעו"ד נעה שטיין מהאגודה לזכויות האזרח, 29.12.02.
- 22 הנתונים מבוססים על דברי הפצ"ר בישיבת ועדת חוקה וחוק ומשפט של הכנסת, ב- 22.6.03, ועל ראיון שנתן לכתב "הארץ" עמוס הראל, "הפצ"ר: לא נכשיר פשעי מלחמה, אך אי אפשר לחקור 2,000 מקרי מוות", הארץ 10.7.03.
- 23 ראו אתר האינטרנט של בצלם: www.btselem.org.
- 24 ענר אטר, הארץ 24.11.02.
- 25 ראו הערה 22 לעיל.
- 26 מירי ויינגרטן והדס זיו, "חסומים: סאלם, דיר אלחטב ועזמוט, דו"ח סיור בכפרים סאלם, דיר אלחטב ועזמוט, 2.2.03" רופאים לזכויות אדם. תל אביב 2003.
- 27 ראו אתר האינטרנט של בצלם: www.btselem.org.
- 28 ראו הערה 26.
- 29 ראו הערה 26.
- 30 ראו אתר האינטרנט של בצלם: www.btselem.org.
- 31 מקור: הסהר האדום.
- 32 דף מידע של בצלם, אוקטובר 2002.
- 33 עקיבא אלדר, "בעקבות חקירת מות אבו היגילה, צה"ל שינה הוראות הפתיחה באש", הארץ, 24.6.03.
- 34 24.6.03 Ynet

³⁵ לדו"ח מפורט על המשך השימוש בפלסטינים כמגינים אנושיים ראו www.btselem.org. בעקבות הפרת האיסור בידי צה"ל הגישו העותרים בנובמבר 2002 בקשה לפי פקודת ביזיון בית המשפט.

³⁶ הוראה מבצעית: אזהרה מוקדמת, 26.11.02.

³⁷ דו"ח שנהר הוא הדו"ח שהגישה ב-1994 ועדה, בראשות פרופ' עליזה שנהר, שמונתה לבדוק את לימודי היהדות בחינוך הממלכתי.